

NAXÇIVANDA MALDARLIĞIN TARİXİ COĞRAFIYASI (XIX-XX əsrin əvvəlləri)

UOT:93(94)
DOI:10.30546/3006-0346.2024.3.81.0125

NURLANA ƏLİYEVƏ
AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: aliyevanurlana71@gmail.com

Tarixi ən qədim dövrlərə gedib çıxan maldarlıq təsərrüfatı Eneolit və Tunc dövrlərində daha da inkişaf edir, əhali təsərrüfatla daha geniş şəkildə məşğul olur. Maldarlığın meydana gəlməsi və inkişafı əsasən kişi əməyinin məhsulu kimi qiymətləndirilir. Heç şübhəsiz, bu hal kişinin ictimai rolunun əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olmuşdur. Tunc dövründə köçəri maldarlığın formasının geniş miqyas alması, xıç əkinçiliyinin yaranması ilə əlaqədar olaraq qaramaldan qoşqu qüvvəsi kimi istifadə edilmiş, iribuynuzlu heyvanların maldarlıqda üstün rolu meydana çıxmışdır.

Təsərrüfat sahələrində baş verən irəliləyiş maldarlığın əkinçilikdən ayrılmasını labüd etmişdir. Qafqaz dağlarındakı əlverişli iqlim və bol çəmənliklər əsrlər boyu maldarlığın inkişafına əsaslı zəmin yaratmışdır (2, s. 232). Maldarlığın inkişafı üçün bərkətlilə otlaqların, geniş düzənliklərin, yaylaq və qışlaqların, əlverişli iqlim şəraitinin, təmiz dağ bulaqlarının olmasının böyük əhəmiyyəti var idi. Aparılan tədqiqatlardan aydın olur ki, Naxçıvan bölgəsində hələ qədim zamanlardan maldarlıq təsərrüfatı mövcud olmuş və inkişaf etmişdir. Bunu arxeoloji tədqiqatlar zamanı dəfələrlə əldə olunan at, dəvə, qoyun, öküz və s. tipli ev heyvanlarına məxsus skelet qalıqlarına, daşdan yonulub hazırlanmış at və qoç heykəllərinə, maldarlıq məhsullarının hazırlanması üçün istifadə olunmuş müxtəlif növ gil qab nümunələrinə, sərniclərə, nehrələrə və s. rast gəlinməsi təsdiq edir (6, s. 168). Heç təsadüfi deyildir ki, bölgədə maldarlığın inkişafına rəvac verən amillər, insanlığın bu təsərrüfat sahəsinə olan böyük ehtiyacından irəli gəlirdi. Belə ki, ətə, yuna, gön-dəriyə, südə, yağa və s. heyvandarlıq məhsullarına cəmiyyət daxilində böyük miqyasda tələbat meydana gəlmişdir. Tələbatın durmadan artması amili isə ərazinin sürətli inkişafından xəbər verirdi (5, s. 49).

XIX əsrdə maldarlıq və heyvandarlıqla məşğul olma səviyyəsinə görə Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarının əhalisini üç qrupa ayırmaq mümkündür. Birinci qrup kəndlilər başlıca olaraq Naxçıvan qəzası və Şərur əyalətində yaşayırdılar. Onlar yalnız əkin sahələrini becərmək və öz tələbatlarını

ödəmək məqsədi ilə az sayda mal-qara saxlayırdılar. İkinci qrupu isə birinci qrupa nisbətən əkinçiliklə bərabər, daha çox maldarlıq və heyvandarlıqla məşğul olan əhali təşkil edirdi. Bu cür kəndlilər əsasən dağətəyi bölgələrdə, birinci qrupa nisbətən əkinçilik üçün o qədər də əlverişli şəraiti olmayan ərazilərdə (Ordubad, Culfa, Şahbuz və s.) yaşayırdılar. Üçüncü qrupa daxil olan əməkçilər isə, əsasən dağ rayonlarında yaşadıklarından onların əsas məşğuliyyətləri maldarlıq və heyvandarlıq idi (8, s. 122). Bu qrup əhali başlıca olaraq Dərələyəz mahalında məskən salmışdı.

Budaqova S. XIX əsrin 30-40-cı illərində Naxçıvan diyarında saxlanılan 69 min 953 baş qoyun və keçidən ildə 7772 pud yun əldə edilməsi fikrini irəli sürür (3, s. 59). Xanlıqlar dövrünün sonu və rus müstəmləkəçiliyinin başlanğıc illərində Naxçıvan dairəsində 15 min, Ordubad dairəsində 10 min, Şərur mahalında isə 13 min 686 baş qoyun və keçi saxlanılırdı (12, s. 93). Naxçıvan diyarında qoyunçuluğun inkişaf etməsinə imkan verən əsas amil müvafiq otlaqların çoxluğu, bəzi bölgələrdə isə, xüsusilə Dərələyəz mahalında bərkətlilə torpaqların əkin üçün yararlı deyil, otlaq kimi istifadə edilməsi ilə bağlı idi (3, s. 64). Rusiya ilə birləşdirilən zaman Ordubad şəhərində azərbaycanlıların 58 camışı, 82 öküzü, 144 inəyi, 115 danası, 182 qoyunu, 38 keçisi, 102 atı, 123 ulağı, 41 qatırı olmuşdur. Həmin vaxt Ordubad şəhərinə yenidən köçürülmüş ermənilərin 1 inəyi, 1 danası, 3 keçisi, 3 atı, 1 qatırı var idi (15, s. 483-484).

XIX yüzilliyin 80-ci illərində Naxçıvan qəzasının qərb hissəsində 14610 baş, Ordubad dairəsinin hər bir kəndində min başa qədər (Qarçevan kəndində -5000 baş), Şərurda 9537 baş, Dərələyəzdə isə 31408 (cəmi:41259) baş xırdabuynuzlu heyvan bəslənirdi (13, s. 109).

Q. Mədətovun tədqiqatları göstərir ki, xırdabuynuzlu heyvanlar arasında keçi saxlanılmasına da üstünlük verilirdi. Naxçıvan bölgəsi bütün Kiçik Qafqazda keçilərin sayına görə həmişə üstünlük təşkil etmişdir. 1899-cu ilə aid olan bir statistik məlumatla görə Naxçıvanda 23355, Şərur Dərələyəzdə 6500, Ordubadda isə 227 keçi qeydə alınmışdır (16,

s. 175). I Dünya müharibəsi ərəfəsində Naxçıvanda 220 min baş qoyun və 50 min baş keçi qeydə alınmışdır (11, s. 108). Lakin XX yüzilliyin 20-ci illərində siyasi hadisələr maldarlıq təsərrüfatına da ciddi ziyan vurmuşdur. Bir məlumata görə davarların sayı 175 min başdan 60 min başa enmişdir (7, s. 116).

Heyvandarlıq təsərrüfatından bəhs edərkən qeyd edə bilərik ki, təsərrüfat həyatında xırda buyuzlu heyvanlardan sonra ikinci yeri iri buyuzlu heyvanlar tuturdu.

V.Qriqoryevin verdiyi məlumatlarda əhalinin məşguliyyətində önəmli yer tutan maldarlıqdan, onun ayrı-ayrı sahələrindən geniş bəhs olunmuşdur. Camış və öküzlərin sayı 11200 baş (Naxçıvan dairəsi-10000, Ordubad dairəsi 1200) qoyun və keçi-25 min baş (Naxçıvan dairəsi-15000, Ordubad dairəsi-10000) Ordubad dairəsində 100 baş dəvə olduğu qeyd edilir. Müəllif nədənsə inəklərin sayı haqqında məlumat verməmişdir (12, s. 92). XIX əsrin birinci yarısında Ordubad bölgəsində nəqliyyat heyvanları arasında 100 baş dəvə olduğu qeyd edilmişdir. Lakin bu dövələrin hansı mahallarda yerləşdiyi haqqında heç bir məlumat verilməmişdir. Bu dövələrdən ticarət məqsədi ilə istifadə edilmişdir (9, s. 75). XIX yüzilliyin 70-ci illərində Naxçıvanın 3 mahalında 296 dəvə (13, s. 230), XIX yüzilliyin sonlarında təkə Nehrəm kəndində 22 dəvə var idi (14, s. 195). 1899-cu ildə Naxçıvanda 240 dəvə, Şərur-Dərələyəzdə isə 640 dəvə olduğu göstərilmişdir (4, s. 128).

V.Qriqoryevin verdiyi bir məlumatlara görə, XIX əsrin 30-cu illərində camış və öküzlərin sayı 11200 baş (Naxçıvan dairəsi-10 000, Ordubad dairəsi 1200), qoyun və keçilərin sayı 25 min baş (Naxçıvan dairəsi-15000, Ordubad dairəsi-10000) olmuşdur (12, s. 92).

XIX əsrin 40-50-ci illərinə aid olan məlumata görə Naxçıvan bölgəsinin bir hissəsini əhatə edən Naxçıvan qəzasında 20-25 min baş iribuynuzlu heyvan, 3-4 min baş at var idi. Qoyun və keçi haqqında məlumat əldə edilməmişdi (10, s. 41).

XIX əsrin ikinci yarısında Naxçıvanda 23339, Şərur-Dərələyəzdə 84350, Ordubadda isə 187 baş qaramal-öküz, inək, kəl, camış qeydə alınmışdı (4, s. 224).

Qaynaqlardan aydın olur ki, 1870-ci ildə Naxçıvan qəzasında 123.079 qoyun və keçi, 23.505 öküz və kəl, 26.713 inək və camış, 2987 uzunqulaq və qatır, 6.659 at, 4.317 dəvə var idi. Z.Şahverdiyevin apardığı tədqiqatlar nəticəsində Şərur-Dərələyəz qəzasının Şərur sahəsində bu göstəricilərin müva-

fiq olaraq təxminən 36,4 min, 7,1 min, 12,6 min və s. olduğu qeyd edilir. XIX əsrin sonlarına doğru Naxçıvan qəzasında uzunqulaq və qatırların sayı istisna olmaqla digər göstəricilər aşağı düşmüş, Şərur-Dərələyəz qəzasında isə artmışdı (10, s. 42). XIX yüzilliyin 80-ci illərində Naxçıvan qəzasının qərbində 9640 baş, Şərur Dərələyəz qəzasının qərbində 18559 baş, Ordubadda isə 1750 baş qaramal hesaba alınmışdır (4, s. 109, 120). İ.Şopenin məlumatına görə isə, burada bəslənilən üç mal və camışdan biri sağmal olurdu və hər bir qoyun və keçinin südündən ildə 2 batmana qədər pendir almaq mümkün idi (16, s. 793-795).

Mənbələrdə bu dövrdə Ordubad dairəsində 100 baş dəvə olduğu barədə qeydlərə də rast gəlinir. Müəllif nədənsə inəklərin sayı haqqında məlumat verməmişdir (12, s. 92). Hansı ki, Naxçıvanda heyvandarlıqda inəklər digər iribuynuzlu mal-qaralardan çox olmuşdur. Dəvəyə gəlincə, o ticarətdə, köçəriliyə önəmli yer tutduğundan təkə Ordubad dairəsində deyil, əyalətin digər bölgələrində də yayılmışdır. Lakin, bu dövələrin hansı mahallarda yerləşdiyi haqqında heç bir məlumat verilməmişdir. XIX yüzilliyin 70-ci illərində Naxçıvanın 3 mahalında 296 dəvə, XIX yüzilliyin sonlarında təkə Nehrəm kəndində 22 dəvə var idi (14, s. 195). Həmin yüzilliyin sonunda Naxçıvanda 240 dəvə, Şərur-Dərələyəzdə isə 640 dəvə olmuşdur.

Atçılıq təsərrüfatına gəldikdə isə onu qeyd edə bilərik ki, XIX-XX əsrin əvvəllərində atçılıq mühüm təsərrüfat sahəsi olmuşdur. Bu dövrdə at 30-100 gümüş manat dəyərində qiymətləndirilirdi. Ə.Sumbatzadə 1844-cü ildə Ordubad şəhəri ilə birlikdə Naxçıvan qəzasında 3452, 1845-ci ildə 3612, 1849-cu ildə isə 3462 atın, yenə həmin dövrdə müvafiq olaraq 491, 4136 və 3806 qatır və uzunqulağın olduğunu təsdiq edir (14, s. 81). S.P.Zelinski isə XIX yüzilliyin 70-ci illərində Naxçıvanın 3 mahalında 3976 atın, 4926 ulağın, 291 qatırın olduğunu göstərir (13, s. 230). 1883-1884-cü ildə at siyahıya alınmalarının nəticələrinə görə Naxçıvanın kənd icmalarında 1424, torpaq sahələrinin ixtiyarında 202, şəhərdə isə 188 at (cəmi: 1814 at) qeydə alınmışdır. 1899-cu ilin göstəricilərinə görə isə Ordubadda 41 at, 62 ulaq, 23 qatır, Naxçıvanda 4038 at, 5138 ulaq, 389 qatır, Şərur Dərələyəzdə 6080 at, 2000 ulaq, 480 qatır, olduğu xəbər verilir (4, s. 128).

Heyvandarlıq təsərrüfatından danışarkən barma qurdunun yetişdirilməsinə toxunmaq lazımdır.

Azərbaycanın əksər yerində baramaçılıqla da məşğul olurdular. Bu təsərrüfat sahəsi Azərbaycanda əsas etibarilə Nuxa, Ərəş, Naxçıvan (Ordubad) qəzalarında və Zaqatala dairəsində geniş sahələri əhatə edirdi. Hətta 1902-ci ildə kənd sahibkarlarının Tiflisdə qurultayı açılmış və burada baramaçılığın, ümumiyyətlə, ipəkçiliyin inkişafı məsələləri müzakirə edilmişdi (1, s. 41).

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, XIX əsrin ikinci yarısında Naxçıvan bölgəsinin maldarlıq təsərrüfatında müəyyən inkişaf özünü göstərmişdi. Rusiya işğalı ərəfəsi ilə müqayisədə iri və xırda buynuzlu mal-heyvanın sayı XIX əsrin 60-cı illərində bir neçə dəfə artmışdı. Bu vəziyyət XIX əsrin 70-90-cı illərində də davam etmişdi. Ümumilikdə bütün bölgədə olan iri və xırda buynuzlu mal-heyvanın kəmiyyətini tam şəkildə müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdı. XX əsrin əvvəllərində isə I Dünya müharibəsinin başlanması və ermənilərin bu ərazilərə amansız yürüşləri maldarlıq təsərrüfatının azalmasına səbəb olmuşdur.

Açar sözlər: *Naxçıvan, maldarlıq, iri və xırda buynuzlu mal-qara, XIX-XX əsrlər, tarixi coğrafiya.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *Azərbaycan tarixi. 7 cildə. V cild. Bakı: Elm, 2008, 584 s.*
2. *Azərbaycan etnoqrafiyası. 3 cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 544 s.*
3. *Budaqova S. Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyası (XVIII əsrin ikinci yarısı-XIX əsrin birinci qərinəsi). Bakı: Elm, 1995, 96 s. PDF*
4. *Həsənov Ş. Naxçıvan tarixi-etnoqrafik fenomenidir. Bakı: Xəzər Universiteti, 2009, 224 s.*
5. *Hacıyeva S. XVIII-XIX əsrlərdə Naxçıvanda maldarlıq // Naxçıvan Dövlət Universiteti, Elmi əsərlər, 2018, № 2 (91), s. 49-52.*
6. *Qasımlı V. İlk orta əsrlərdə Naxçıvanda maldarlıq təsərrüfatı // Bakı Universiteti Xəbərləri, 2010, № 4, s. 167-171.*
7. *Mədətov Q. Naxçıvanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi və Naxçıvan MSSR-in təşkili. Bakı: Azər-nəşr, 1958, 164 s.*
8. *Naxçıvan tarixi. Üç cildə. II cild. Naxçıvan: Əcəmi, 2014, 528 s.*
9. *Rəhimov Y. XIX əsrin sonlarında Naxçıvan bölgəsinin kənd təsərrüfatı // Naxçıvan Dövlət Universiteti. Elmi əsərlər, 2018, № 6 (95), s. 61-65.*

10. *Şahverdiyev Z. Naxçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində. Bakı: Elm, 2008, 264 s. PDF*

11. *Vəlili (Baharlı) M. Azərbaycan: coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizət. Bakı: Azərb. Dövr. nəşr., 1993, 192 s.*

12. *Григорьев В. Статистическое описание Нахичеванской провинции. Санкт-Петербург : Типографии Департамента Внешней Торговли, 1833, 263с.*

13. *Зелинский С.П. Три магала: Нахичеванский, Ордубадский и Даралагезский: Географическо-статистическое и сельскохозяйственное описание // Сборник сведений о Кавказе. т. VII. Тифлис, 1880, с. 209-258.*

13. *Исмаилов К. Село Неграм Эриванской губернии. Нахичеванского уезда. /СМОМПК, вып. XXVII, Тифлис:1899*

14. *Сумбатзаде А. Промышленность Азербайджана в XIX в Баку: Изд-во АН Азербайджана ССР, 1964, 501с.*

15. *Число домашнего скота в Закавказии в 1899 году по данным управления ветеринарного частью на Кавказе и губернских ветеринаров. / Сборник статистических сведений по Закавказскому краю, часть 1, Тифлис: 1902.*

16. *Шопен И. Исторической памятник состояния Армянской области в эпоху ея присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1852, 1231с.*

XÜLASƏ

Məqalədə XIX-XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanın təsərrüfat həyatında maldarlığın yeri və tarixi coğrafiyaya təsirindən bəhs olunur. XIX əsrin ikinci yarısında Naxçıvan bölgəsinin maldarlıq təsərrüfatında müəyyən inkişaf özünü göstərmişdi. Rusiya işğalı ərəfəsi ilə müqayisədə iri və xırda buynuzlu mal-qaranın sayı XIX əsrin 60-cı illərində bir neçə dəfə artmışdı. Bu vəziyyət XIX əsrin 70-90-cı illərində də davam etmişdi. Ümumilikdə bütün bölgədə olan mal-heyvanın kəmiyyətini tam şəkildə müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdı. XX əsrin əvvəllərində isə I Dünya müharibəsinin başlanması və ermənilərin bu ərazilərə amansız yürüşləri maldarlıq təsərrüfatının azalmasına səbəb olmuşdur.

Историческая география скотоводства в Нахчыване (начало XIX-XX вв.)

В статье рассказывается о месте скотоводства в хозяйственной жизни Нахчывана и его влиянии на историческую географию в начале XIX-XX веков. Во второй половине XIX века в животноводческом хозяйстве Нахчыванского региона проявилось определенное развитие. По сравнению с периодом оккупации России, в 60-х годах XIX века количество крупного и мелкого рогатого скота увеличилось в несколько раз. Эта ситуация продолжалась и в 70-90-х годах XIX века. В целом, полностью определить количество скота во всем регионе было невозможно. А в начале XX века начало Первой мировой войны и беспощадные походы армян на эти территории привели к сокращению животноводства.

Ключевые слова: *Нахчыван, скотоводство, крупный и мелкий рогатый скот, XIX-XX вв., историческая география.*

An historical geography of cattle breeding in Nakhchivan (The 19th and early 20th centuries)

The article provides the role of cattle breeding in Nakhchivan economy and the impact of which on historical geography in the 19th and early 20th centuries. In the second half of the 19th century, the cattle breeding developed in the Nakhchivan region. The number of cattle and small cattle increased several times in 1960s compared to the eve of the Russian occupation. This situation continued in the 70-90s of the 19th century. In general, it was not possible to determine the quantity of cattle in the whole region. At the beginning of the 20th century, starting the First World War and the occupation of these territories by Armenians led to the decline of the cattle industry.

Key words: *Nakhchivan, cattle breeding, cattle and small cattle, 19th-20th centuries, historical geography.*